

הרב ד"ר אהרן ליכטנשטיין

המשפחה בהלכה

דיון בנושא "המשפחה בהלכה", יכול להתמקד באחד משני תחומים. הוא יכול לעסוק ביחס של ההלכה למשפחה: לקבוע באיזו מידה ובשל אילו טעמים חייבה ההלכה את המסגרת המשפחתית, בניגוד לחיים של רווקות או הפקרות מצד אחד וקולקטיביות נרחבת מצד שני; להבהיר כיצד ולמה היא ראתה בה לא רק רשת ביולוגית-פיזית, הקיימת באורח טבעי, אלא מכלול משפטי-רוחני שהאדם חייב בו כאמצעי לשם קיום חיי קדושה ולהקמת דור המשך; לברר איזה מקום תופסת המשפחה בסולם הערכים ההלכתי. לחילופין, יכול הבא לעסוק בהלכות משפחה למיין וללבן את החיובים החלים עליה ולגביה, ואת הזכויות המוענקות לה; לנתח דינים שנקבעו על היחידה כולה — בעיקר, בצורתה הגרעינית המצומצמת — או על חבר אחד ביחס לאחרים. מתוך הנחה, שלפחות מתארי הנקודה הראשונה די ידועים, הנני מעדיף להתרכז בבחינה השנייה של הנושא.

כאחד ממרכיבי היסוד בחיי האדם תופסת, כמובן, אף המשפחה מקום בהלכה. בהיותה נר לרגלי היהודי, משתרעת ההלכה על פני כל ארחות חייו ומעשיו. מן הנמנע, איפוא, שתופעה כה מרכזית — הן מבחינה משפטית והן מבחינה ערכית — כמשפחה, תישאר מחוץ לתחומה. ואמנם, בבואנו לסקור את הסוגיא, אנו מוצאים שכמה גופי הלכות שנויים בה.

הדינים הרליבאנטיים מתחלקים לכמה קבוצות. ראש לכל ישנם דינים הקובעים חיובים כלפי בני משפחה. כך, דרך משל, יש מעמד מיוחד לצדקה ולגמילות חסדים כלפי קרובים. "עני שהוא קרובו", קובע הרמב"ם, "קודם לכל אדם".¹ דין זה כשלעצמו הוא בעל כפל פנים. מצד אחד, הוא מלמד על קדימה הניתנת לקרוב, העומד

1 פ"ז הל' מתנות עניים, הל' יג; והשווה שם, פ"י הל' טו.

הרב ד"ר א' ליכטנשטיין

בראש סולם, הכולל אף רחוקים. מקורו של פן זה הוא בפסוק:
 "פתח תפתח את ירך לאחיך לעניך ולאבינך בארצך",² כאשר
 המונח "לאחיך" מתפרש כאן, כדברי האבן עזרא, "הקרוב אליך
 בתחילה".³ הוא מקביל לקדימות אחרות שנקבעו לגבי צדקה,
 וכהמשך דברי הרמב"ם שם: "עני שהוא קרובו קודם לכל אדם;
 עניי ביתו קודמין לעניי עירו; עניי עירו קודמין לעניי עיר אחרת,
 שנאמר: 'לאחיך לעניך ולאבינך בארצך'".⁴ ברם, מצד שני, יש
 במתן צדקה וגמילות חסדים לקרובים אף קיום כשלעצמו, המתני-
 חס אך ורק אליהם. קיום זה, המכונה בלשון חז"ל "המקרב את
 קרוביו",⁵ מקורו בדברי קבלה על הפסוק: "ומבשרך לא תתע-
 לם".⁶ אך ברור שיש לו אף שורש דאורייתא, והוא דין גאולת
 קרובים. הלכה זו מפורשת בתורה פעמיים: ראשית בעניין שדה
 אחוזה, "כי ימוך אחיך ומכר מאחזתו ובא גאלו הקרב אליו
 וגאל את ממכר אחיו";⁷ ושוב, ביתר פירוט, ביחס לעבד עברי
 הנמכר לעכו"ם: "אחרי נמכר גאלה תהיה לו, אחד מאחיו יגאלנו.
 או דדו או בן דדו יגאלנו או משאר בשרו ממשפחתו יגאלנו או
 השיגה ידו ונגאל".⁸ ביחס לראשון, נחלקו התנאים: "וגאל את
 ממכר אחיו, רשות אתה אומר, רשות או אינו אלא חובה?
 ת"ל: 'ואיש כי לא יהיה לו גואל', וכי יש אדם בישראל שאין לו
 גואלים, אלא זה שיש לו ואינו רוצה ליקח שהרשות בידו, דברי
 רבי יהושע. ר"א אומר: 'וגאל את ממכר אחיו' חובה אתה אומר
 חובה או אינו אלא רשות? ת"ל: 'בכל גאולה תתנו' הכתוב קבעו

2 דברים טו, יא.

3 במקומות הרבה, כולל, כמובן, המונח "אח" כל יהודי או, לפחות, כל המתנהג
 כ"אחיך במצוות". אך כאן, לפי שהוא מופיע יחד עם "לעניך ולאבינך", וכנראה
 בא להוסיף עליהם, ניתן לצמצמו לאח ממש. ועייין גם בספרי על דברים טו, ז
 שאף שם נתפרש המונח "אחיך" ביחס לאח ממש.

4 פ"ז הל' מ"ע הל' יג. והשווה גם קידושין, לב ע"א, ובראשונים על אתר
 שכמה מהם פירשו, שאף לדעת הסובר כי הוצאות לקיום כיבוד אב באות
 משל אב, מכלל מקום אם אין לאב ממון חייב הבן לזונו משלו, וזה לא מדין
 כיבוד אב אלא מדין צדקה, שאביו קודם לכל אדם; עייין שם בר"ף, בתד"ה
 אורו, ובשו"ת הרשב"א, ח"ד, סי' נג.

יש להוסיף שבנוסף הרמב"ם שלפנינו כתוב "לענייך" עם שני יוד"ן, כאילו
 פירש את הפסוק בלשון רבים. וכן משמע מלשון האבן עזרא "ולעניך — לעניי
 משפחתך", אך רש"י על אתר הדגיש שמדובר על עני אחד.

5 סנהדרין, עו ע"ב.

6 ישעיה נח, ז.

7 ויקרא כה, כה וכה, מח—מט.

המשפחה כהלכה

חובה".⁸ אך באשר לשני, אין ספק: "או דודו או בן דודו יגאלנו",⁹ שהוא לקובעו חובה ואפילו לרבי יהושע.¹⁰ ואף אופי החיוב ברור: כפעולת סיוע לזולת ודאי שאולה זו כלולה במצוות גמילות חסדים הכללית, ויש בה משום קיום "והלכת בדרכיו" ו"ואהבת לרעך כמוך". אך אין גם ספק שיש לה זיקה מיוחדת לקרובים, שהרי לדעתם של רבי עקיבא ורבי יוסי הגלילי יעדו של העבד הנגאל — אם לשחררו אם לשעבוד — שונה בהיותו נגאל על ידי קרובים מאשר על ידי אחרים.¹¹

ואם כן להלכה נפסק כדעת החכמים שהכל לשחרור, אין בכך משום שלילת יסוד האופי המיוחד של גאולת קרובים: יתכן בהחלט שאף הם מודים בו, אלא, שמשום מה לא ראו יעד הנגאל כהשלכה הנובעת הימנו. ולא עוד, אלא ניתן להוכיח עיקרון זה אף מפסקו של הרמב"ם: "ובית דין כופין את קרוביו לפדותו שלא יטמע בעכו"ם. לא פדאוהו קרוביו או שאין ידם משגת מצווה על כל אדם מישראל לפדותו".¹² מדבריו מוכח בעליל כי מצוות הפדיון חלה אף על רחוקים, והיא נובעת לכאורה, מדין גמילות חסד הכללי — אך אין כופים אלא את הקרובים. ואין זאת אלא משום שלהם יש חיוב וקיום מצד עצמם — ואם כך, משמשת מצווה זו, במישור המצומצם שלה, כדגם לחובת "ומבשרך לא תתעלם" הכללית.

מושג ה"גאולה" מתקשר במצווה אחרת שאף לה רקע משפחתי, והיא: מצוות יבום. מרחק הדורות, המעבר למסגרות חברתיות יותר גמישות ונזילות, והשתרשות תפיסה יותר אנדיבידואליסטית ורומאנטית ביחס לנישואין, הקימו כאילו מחיצה של ברזל בינינו לבין תפיסת המצווה הזאת. אך על משמעותה הברורה ניתן לעמוד גם מעבר לפער הרעיוני; ואין ספק כי דווקא הנימה המוסרית והאישית, ולא הריטואלית והפורמאלית, היא הבולטת בפרשה

8 קידושין, כא ע"א.

9 שם, כא ע"ב.

10 עיין שם, טו ע"ב.

11 פ"ב הל' עבדים הל' ז. רבינו בחיי על אתר פירש "כי הדבר מסור לכל אחד מישראל, והוא שאמר אחד מאחינו יגאלנו או הקרובים שהם קודמים, וזהו או דודו או בן דודו יגאלנו". וכן בפירוש הטור: "והיא מצות עשה לכל ישראל שיגאול אותו כך ציווה בקרובים שהם קודמים". לדעתם, מאד יתכן שאין כאן מצוות משפחה מובהקת אלא רק דין קדימה בקרובים. אך בדעת הרמב"ם הבין ה"כסף משנה" שמקור חיוב רחוקים הוא בסוגיא בניטין, מו ע"ב, בה מדובר על מצוות פדיון שבוים.

הרב ד"ר א' ליכטנשטיין

זאת. המייבם נקרא לשקם אגף במשפחה שהתמוטט, ואשר עומד לפני סכנה של חורבן. בפעולתו יש משום מילוי אחריות — החלה במקרה הראשון על הבכור — כלפי המשפחה כולה. להלכה, היקפה של מצווה זו, כחובה ממש, מצומצם אמנם, שכן אינה נוהגת אלא באחים מן האב. אך מפורסמים דברי הרמב"ן שקבע לה, בתורת מנהג, אופק יותר רחב: "וחכמי ישראל הקדמונים מדעתם העניין הנכבד הזה הנהיגו לפנים בישראל לעשות המעשה הזה. בכל יורשי הנחלה באותם שלא יהיה בהם איסור השאר, וקראו אותה גאולה. וזהו עניין בועז וטעם נעמי והשכנות".¹² יש, אם כן, לראות את מצוות יבום כמצוות משפחה מובהקת. שורה שנייה של חיובים כלפי בני משפחה שאזרה אף היא במירקם של גמילות חסדים; ודווקא בנימה מיוחדת שבה, נימת "חסד של אמת". למערכת החיובים הנובעים ממיתת קרוב מרכיבים אחדים. ראש לכל, כמובן, הקבורה. חובה זו, על מצוות העשה שלה, "כי קבור תקברנו", ומצוות הלא תעשה שלה, "לא תלין", אמנם אינה מוזכרת בתורה ביחס לקרובים ואינה מפורטת אלא לגבי הרוגי בית דין. אך כבר קבעה המשנה בסנהדרין, כי האיסור כולל כל מת; "ולא זו בלבד אמרו, אלא כל המלין את מתו עובר בלא תעשה";¹³ ומן המונח "מתו" ניתן להבין כי מדובר באדם בעל זיקה מיוחדת למת, הווה אומר, קרובו. במקביל, אף מצוות עשה שבקבורה, הבאה באותו פסוק, אף היא חלה על אדם ביחס ל"מתו". וכבר העיר על כך הרמב"ן — "וכמו שנלמוד לא תעשה לשאר המתים כן נלמוד העשה" — אשר אף קבע חובת קרוב בתרום זה: "שמקום קרובים ודאי עליהם מוטלת, אבל אם אין שם קרובים יהיה מת מצווה שמצוות עשה שלו דוחה פסח ומילה וכהן גדול ונזיר החמירו בה יותר משאר המצוות".¹⁴

12 רמב"ן על התורה, בראשית לה, ח.
13 סנהדרין, פ"ו מ"ה. והשווה המשנה בברכות, פ"ג מ"א; "מי שמתו מוטל לפניו", בה מדובר על קרובים אוננים.

14 השגות ל"ספר המצוות להרמב"ם", שורש ראשון (בהוצ' לוינ'אפשטיין, יב). ועיין ב"לב שמח" ו"קנאת סופרים" על סה"מ על אתר (נד ריב) שכתבו שקבורת קרובים אף לדעת הרמב"ם היא מזאורייתא — וכלולת בדבריו בסה"מ, מ"ע רלא ובהל' סנהדרין, פט"ו הל' ח — וקבורת כל אדם מצווה דרבנן — הכלולה ב"ואהבת לרעך כמוך", וכדברי הרמב"ם בהל' אבל, פ"ד הל' א. אך הרדב"ז בתשובותיו (ח"א, סי' שיא) כתב שאין עשה אלא לגבי הרוגי בית דין, ולגבי כל אדם, ואפילו קרובים, אין אלא לאו של לא תלין (ובפירושו על הרמב"ם, פ"ד הל' אבל הלכה ה, הרחיק לכת עוד יותר וכתב שאף בל

המשפחה בהלכה

בעקבות הקבורה — אבילות. אופי מצווה זו שימש אמנם נושא לדיון אצל הפוסקים. במקביל לספק של הגמרא בדבר מגמת מצוות הספד: "הספידא יקרא דחיי הווי או יקרא דשכבי הווי",¹⁶ התלבטו כמה אחרונים אף לגבי אבילות: האם יש בה משום כבוד המתים או כבוד החיים? ברם, דומני כי המסקנה הנדרשת ברורה לחלוטין, ואין מנוס מלקבוע, כלשון בעל שו"ת "שבות יעקב", "דוודאי כל אבילות ז' ול' הוא יקרא דשכבי".¹⁷ אם יש כאן מקום לספק הוא איננו אלא, לכאורה, ביחס למה שאחרים עושים בעבור האבלים וכלפיהם. אשר לאבילות עצמה, ודאי שעניינה העיקרי והמרכזי הוא כבוד המת וזכרו. עליו הם מתאבדים לים ואת מותו הם מבכים. ואם כי ברור, שתקופת האבילות חייבת להיות מלווה נימת תשובה, בחינת "והחי יתן אל לבו" או, בלשון חז"ל, "אחד מן האחין שמת ידאגו כל האחין כולן, אחד מבני חבורה שמת תדאג כל החבורה כולה",¹⁸ ברור כי שורש המצווה הוא ביסודו הזיקה למת וצער על אבדתו. ואם כך, ניתן לצרף אף מצוות האבילות לרשימות החיובים המשפחתיים.

ומחיובים למישורים אחרים. פרט למצוות המתחייבות על ידה, המשפחה היא גורם הקובע זכויות, פסולים ואיסורים. הזכות

תלין נאמר מדאורייתא רק ביחס להרוגי בית דין; וכן הבין אף בעל ה"מנחת חינוך" ב"קומץ מנחה" (השמטות למנ"ח), סי' תקל"ז, בדעת הרמב"ם, אם כי הוא לא נטה להקל כדעה זו להלכה. ועיין בדברי ר' ירוחם פישל פערלא ב"ספר המצוות לר' סעדיה גאון", ח"א, עמ' קמד:—קמז: שהאריך להוכיח שלפחות קבורת קרובים היא מצווה מדאורייתא.

15 סנהדרין, מו ע"ב

16 ח"ב, סי' קב. עיין "חידושי ר' עקיבא איגר" על "יורה דעה", סי' שדמ, שכתב: "דבר זה מחלוקת רבותינו הוא, דבדין מאנד עצמו לדעת דאיתא בברייתא דאבל רבנא (רפ"ב) דכל שהוא כבוד לחיים מתעסקין בו וכל שאינו כבוד לחיים אין מתעסקין בו וזה דעת הרמב"ם (פ"א מהל' אבילות) דאין מתאבלין עליו וע' בכ"מ שם דס"ל להרמב"ם דאבילות כבוד המתים הוא... אך דעת הרמב"ן בת"א דמתאבלין עליו דכבוד החיים הוא הרי זהו ספיקא דרבוותא". אך בברייתא שם (פ"ב ה"א) רק נאמר, "כל שאין כבוד של חיים אין הרבים מתעסקין עמו לכל דבר"; וכך ציטט הרמב"ן ב"תורת האדם" בכתבי הרמב"ן, הוצ' ח' ד' שעוועל, ח"ב, עמ' פג). ובכך נראה שמה שחייב הרמב"ן קרובי מאנד עצמו לדעת להתאבל עליו, אין זה מפני שאבילות כבוד החיים, אלא מפני שרק התעסקות הרבים באבל מאנד עצמו לדעת תלויה בנקודה זו, ואילו מפני שרק התעסקות הרבים באבל מאנד עצמו לדעת תלויה ומעין מה שכתב הרמב"ן שם ביחס לקריעה: "ונראה לי דאין קורעין לכבוד קאמר אבל קרובים הראויים להתאבל קורעים דקריעה חיובא הוא".

17 שבת, קה ע"ב—קו ע"א. ועיין ברמב"ם, פ"ג הל' אבל הל' יב; ובעיקר, בהקדמת הרמב"ן ל"תורת האדם" (שם, עמ' יב—ג).

הרב ד"ר א' ליכטנשטיין

הבולטת ביותר היא, כמובן, הירושה — אם רכישת ממון ואם תפיסת מעמד חברתי — כולל כל המשתמע הימנה: חלק בנחלת הארץ, דין גואל הדם,¹⁸ או ירושת המישרה של האב.¹⁹ אך ישנן גם זכויות שוליות. דרך משל, תביעת כבוד המשפחה: "המוכר קברו ודרך קברו מקום מעמדו ובית הספדו באים בני משפחה וקוברים אותו בעל כרחו משום פגם משפחה".²⁰ או זכות למחולת נגד נזירות שהעמיס אב על בנו, וכן לבטלה: "גילח או שגילח והו קרוביו מיחה או שמיחו קרוביו היתה לו בהמה מופרשת החטאת תמות והעולה תקרב עולה והשלמים יקרבו שלמים".²¹ וכמובן, גאולת שדה אחוזה, המהווה, לדעת רבי אליעזר, חובה לגבי הקרוב שירד מנכסיו אך, לכל הדעות, זכות ביחס ללוקח שקנה השדה הימנו. "וגאל את ממכר אחיו — ואין הלוקח יכול לעכב".²² והאיסורים והפסולים העיקריים הלוא הם מפורסמים למדי — עריות מכאן, ועדות (ודיינות) מכאן.

אם באנו למיין הלכות קרובים לא לפי ההשלכות — חיובים, פסולים וכל כיוצא באלה — אלא לפי אמת המידה הקובעת, ניתן לסווגם באורח כללי לשתי קבוצות: התלויים במשפחה והנובעים משאר בשר. שני המושגים שונים ביסודם. המונח "משפחה" מתייחס, במובנו המדויק והמצומצם, לתחום החברתי. יש בו משום זיהוי, משום קביעת האגף האנושי — העם, השבט, בית האב — ממנו צמח יחיד ואליו הוא משתייך. הוא מצהיר על מסגרתו ועדתו של אדם, מייחסו ומייחדו. קיצורם של דברים: המשפחה היא כתובת חברתית. מושג "שאר בשר", מאידך גיסא, הינו אישי-פרסונאלי בהחלט. בתחום זה, אין אנו מעוניינים באדם כיצור חברתי וכחלק מחטיבה כוללת, אלא כיצור ביולוגי ופסיכר-לוגי בעל זיקה נפשית ופיזית לאדם אחר. לא המסגרת הכוללת קובעת, אלא הקשרים הישירים וההדדיים; הקירבה כשלעצמה, בניגוד לנוכחות תוך מסגרות מקיפות ותחת דגל משותף. השוני שבין שני המושגים משתקף ביחסם להלכה הקובעת כי "מש-

18 עיין רמב"ם, פ"א הל' רוצח ושמירת נפש, הל' ב.

19 בתנאי, כמובן, שהוא ראוי לתפקיד מכל הבחינות. עיין רמב"ם, פ"א הל' מלכים הל' ז.

20 בכורות, נב ע"ב.

21 נזיר כח, ע"ב.

22 רש"י עה"ת, ויקרא כה, כה.

המשפחה בהלכה

פחת אב קרויה משפחה, משפחת אם אינה קרויה משפחה".²³ תוכן דין זה במחלוקת הוא שנוי. יש שראוהו כשולל לחלוטין את תוקף משפחת האם, ואילו דעה אחרת הניחה שלא נאמרו הדברים אלא במקום משפחת אב, אך כשאין משפחת אב — כגון בנוולד מאב נכרי ואם מישראל — משפחת אם מייחסת; ולא עוד, אלא יתכן שאף כששניהם קיימים, אין כאן אלא דין קדימה המעניק עדיפות למטה האב מבלי שיהא מטה האם נטול כל תוקף.²⁴ אך באשר להיקפו, ברור שאין לו זיקה אלא להלכות הכרוכות במשפחה ממש. אם באנו לרשום אדם, אנו נתקלים בסתירה שבין כתובת זו לאחרת; ולפני שתוגדר זהותו, יש צורך לבחור בין שתיהן. בנסיבות אלה, מוענקת עדיפות למשפחת האב: "ויתילדו על משפחותם לבית אבותם". ברם, ביחס לשאר בשר, אין אנו נדרשים לברור ולהקדים. זיקה אחת אינה מפקיעה מידי חברתה. אין פלא שמעולם לא נקבעה אפלייה זו, דרך משל, בתחום כמו עריות. כלום לא ייתכנו קשרים אמיצים עם שני קרובים?

בעיית משפחת אם — וממילא הגדרת הקריטריון הקובע, משפחה או שאר, המשתקפת על ידה — עומדת על הפרק ביחס לכל סעיף בהלכות קרובים. יש שהתשובה ברורה. יוחסין, ירושה, יבום, טומאת כוהנים, אבילות²⁵ דאורייתא²⁶ — כולם תלויים במשפחת אב. אין קרובי האם בכלל ואין קרובים מן האם — ולו היו אפילו

23 בנא בתרא, קט ע"ב.

24 עיין בנא בתרא, קיד ע"ב, תוספות ד"ה אף ובדברי "תוספ' הרא"ש" שהובאו ב"שיטה מקובצת" שם, וב"חידושי רבנו חיים הלוי על הרמב"ם", פט"ו הל' איסורי ביאה הל' ט. ועיין בסמ"ג, מצות עשה פ"ג שכתב, שאף שאין גר נקנה בעבד עברי שהרי לא ניתן לקיים בו "ושב אל משפחתו" (עיין בנא מציעא, עא ע"א), "בגר הבא על בת ישראל שמשפחת אם היא לו משפחה" נקנה בעבד עברי.

25 עיין: לגבי יוחסין קידושין, סו ע"ב, וברמב"ם, פי"ט מהל' איסורי ביאה הל' טו; לגבי ירושה, בנא בתרא, קט ע"ב; לגבי יבום, יבמות, יז ע"ב; לגבי טומאת כוהנים, ספרא בתחילת פ' אמור; ולגבי אבילות, מועד קטן, כ ע"ב. לגבי ירושה, טומאת כוהנים, ואבילות מדובר כמובן על קרובים מן האם, שכן הזיקה לאם עצמה, וההשלכות הנובעות הימנה, אינן עומדות כאן בסימן שאלה. יש לצייין שבטוגיא ביבמות הובאו שני מקורות לצורך באהין מן האב לגבי יבום: (1) השוואה לירושה; (2) ילפותא, "אחוחה אחוחה מבני יעקב". ללשון השני, יתכן שאין דין זה קשור בדין משפחת אב הכללי. אך הרמב"ם, פ"א הל' יבום וחליצה הל' ז, הכריע כלשון הראשון; וכמובן, אין נקודה זו מוכרחת אף ללשון השני.

26 כלומר, לדעת הסוברים שאבילות מדאורייתא. לחולקים עליהם, מהווה חובת אבילות על אח ואחות מאב שלב קדום של תקנה דרבנן אשר אחר כך הוסיפו עליה, כדברי הברייתא במועד קטן, כ ע"ב, אח ואחות מאם.

ה'ב ד'ר א' ליכטנשטיין

אחים — בכלל. מאידך גיסא באשר לעריות, הרי מקראות צוחים ואוסרים אף קירבת אם. כמו כן מסתבר כי חיוב "ומבשרך לא תתעלם" חל לגבי שני סוגי הקרובים.²⁷ ויש שהפרטים הופכים נושא למחלוקת. ביחס לגאולת עבד הנמכר לגוי, שם נאמר בפסוק, "או משאר בשרו ממשפחתו יגאלנו", סובר רש"י שאף קרובי האם בכלל, אלא שקרובי האב קודמים; ²⁸ וכן מפורש בעצם בברייתא בספרא: "מנין שאחיו מאביו קודם לאחיו מאמו ת"ל אחד מאחיו יגאלנו".²⁹ ואילו המאירי כתב "שקרובי האם אינם בכלל מצוות גאולה",³⁰ ואינם חייבים לפדות אלא מדין המצווה הכללית הרורצת על כל ישראל, אשר עליה אין כופים.

הוא הדין ביחס לעדות. רוב הראשונים סוברים שאין מקום להפלות בין קרובי האם לקרובי האב, ואלה כמו אלה פסולים מדאורייתא. וכך אמנם מורה פשוטת הסוגיא בסנהדרין, כח ע"א: "אשכחן קרובי האב, קרובי האם מנלן? אמר קרא אבות אבות תני זימני, אם אינו עניין לקרובי האב תנהו עניין לקרובי האם". ואילו הרמב"ם פסק: "אין פסולין מדין תורה אלא קרובים ממשפחת אב בלבד... אבל שאר הקרובים מן האם או מדרך האישות כולן פסולין מדבריהם".³¹ הוה אומר, יש לדון אם

יש להוסיף כי לפי מה שהוסבר לעיל, מצד ההגיון הצרופ היה בחלט מקום לשייך אבילות לדינים התלויים בשר. ובכן, יש להסתפק האם: (1) הצמצום לקרובים מצד האב מעורה בצורך במשפחה, ואז יש לראות בתוספת מדרבנן מימד חדש באבילות המתחייב מן האבידה האישית הטהורה, פרט לפירצה במערכת המשפחתית; או (2) האם הוא נעוץ בגזרת הכתוב של ילפותא מטומאת כוהנים (אם כי אולי אף שם יש מקום להרהורי ספק) שכן — לפחות, לדעת הרמב"ם כספר המצות, מ"ע לו — כל מצוות אבילות נלמדת מפרשת טומאת כוהנים; ואז יתכן שמבחינה רעיונית אף מדאורייתא אין אבילות תלויה במושג משפחה ואין בתקנה מדרבנן אלא הרחבת האישים אשר מותם מחייב אבילות.

27 לגבי קדימה במסגרת מצוות צדקה, הדבר כמעט מפורש בספרי: "אחיך זה אחיך מאמך, כשהוא אומר נאחד זה אחיך מאביך מלמד שאחיך מאביך קודם לאחיך מאמך" (ראה, סי' קטז; כנוסת הגר"א); וכן נפסק להלכה ("יורה דעה", סי' רנא סי' ג). אך אין בזה חידוש שהרי ודאי שאין קדימה מצד משפחת אם גריעה מקדימת שכיות וכן עיר שמתחשבים בה לגבי צדקה.

28 יבמות, נד ע"ב, ד"ה מה. עיין ב"העמק דבר", ויקרא כה, מט ששיער רש"י למד דין זה מן המונח "משאר בשרו".

29 בהר, פרשה ו, פרק ח. הילפותא היא מפירוש אחד = המיוחד.

30 יבמות, נד ע"ב, עיין גם "מראה איש" לר' אהרן ישעיה בלוי (ירושלים, תשל"ד), סי' יז.

31 פ"ג הל' עדות הל' א. אני מקבל פירוש ה"מגיד משנה" (פ"ד הל' אישות הל' ו) שמשמעות המונח "מדבריהם" כאן הוא דרבנן ממש. אך עיין בש"ך

המשפחה בהלכה

מדאורייתא פסול קרובים לעדות תלוי בשאר או במשפחה. אך החילוק העקרוני כשלעצמו ברור למדי. ציינו, אם כן, מערכת שלימה של הלכות הנובעות מקירבת משפחה. הדינים משתרעים על פני כמה תחומים ומעלים דרישות וזכויות למיניהן, אך כתום האיסוף והסיווג — ואף אם נמצא עוד כמה פרטים — עובדה אחת בולטת: הקציר דליל בהחלט. ראשית, הכמות זעומה; ושנית, חלק ניכר מן הדינים שלוקטו מתייחס לתופעות שוליות ואפילו חריגות. גאולת שדה אחוזה או נזירות קטנים. כל כמה שלא יתפסו מקום בהלכה העיונית, אינם, סוף סוף, מן הדברים המרכזיים והשכיחים ביותר. ולא עוד, אלא כמה מן ההלכות שסקרנו אותן אינן מתייחסות למשפחה הגר-עינית, יחידת הקיום והפעולה הבסיסית שבחברה המודרנית, אלא למשפחה במשמעה הרווח יותר בתנ"ך ובחז"ל — רשת מור-חבת וגמישה של קרובים למיניהם, בעלי זיקה הדדית העשויה להיות די קלושה. ובכן, אם באנו להתמקד במרכז דיוננו, נמצא שמספר ההלכות הרליבאנטיות עוד יותר מצומצם. ואם כך, הרי בוקעת ועולה השאלה: אם ובאיזו מידה קיימת המשפחה הגרעינית כנתון הלכתי בעל משקל?

דומני שהתשובה מתפצלת. אם מדובר על המשפחה כיחידת פעולה, חוששני לומר — אולי קצת לתמהוננו ואפילו לדאבונו — כי התשובה שלילית. בהווי דהאידיא, מושג זה אמנם די פופולארי. המשפחה סועדת יחד, לומדת, משחקת, מטיילת, מצטלמת, הכל בחטיבה אחת. צאו וראו מה היתה סיסמת הפרסומת של בתי תפילה בארצות הברית: "The family that prays together stays together". אך כלום תופס מוטיב זה מקום נכבד בהלכה? כלום ניתן לצטט שפע של מצוות, חיובים או איסורים, המתייחסים לפעולתה המשותפת של המשפחה הגרעינית כמשפחה? ברור שבין הגורמים השונים, המרכיבים את המשפחה המקובלת, קיימים יחסים הדוקים, לא רק אישיים אלא אף הלכתיים. לבעל

(ח'מ, ס"ג לג ס"ק א) שהאריך לטעון שאף לדעת הרמב"ם קרובי האם פסולים לעדות מדאורייתא, אלא שאין פסולם מפורש כפסול קרובי האב. שאלה זו כרוכה במשמעות המונח "דברי סופרים" — אשר הש"ך נוטה להשוותו ל"מדבריהם", אם כי דומני שיש לחלק ביניהם. בנושא זה כבר דשו רבים — ועיין המקורות המצוטטים אצל י"י נויבאר, הרמב"ם על דברי סופרים (ירושלים, תשי"ז) — אך אכמ"ל.

הרב ד"ר א' ליכטנשטיין

זכויות וחובות כלפי אשתו, ולהיפך. ³² הורים חייבים לספק צורכי ילדיהם ולחנכם, והילדים מצידם חייבים בכיבוד ובמורא. אך הלכות אלה חלות על אישים מסויימים במסגרת המשפחה, וכמו-בן, בשל קירבתם. הם אינם חלים על המשפחה כולה, אינם תובעים או מעצבים פעולה משותפת, אינם קובעים רמה או מגמה משפחית; בקיצור, אינם דנים בבית כבית, כמכלול אישים ויחסים. לא אחד שאמנם ישנן הלכות מסוג זה. במרכז הקרבת הפסח עומד, מושג "שה לבית אבות". ³³ במסגרת יותר רחבה, שמחת הרגלים כולם מתמקדת בחוג המשפחה: "וחייב אדם להיות בהן שמה וטוב לב" — כך לשון הרמב"ם על יסוד הפסוקים — "הוא ובניו ואשתו ובניו וכל הנלוים עליו, שנאמר: 'ושמחת בחגך וגו'". ³⁴ ומעין זה הרי אף באכילת קדשים קלים ומעשר שני נאמר, "ושמחתם בכל משלח ידכם אתם ובתיכם". ³⁵ בשלב דרבנן, יש, כמובן, חנוכה אשר מצוותה הגדרה כ"נר איש וביתו". ³⁶ במקביל, אנו מוצאים בירושלמי מקור לקריאת המגילה במתכונת איש וביתו: "רבי יהושע בן לוי עבד כן מכנש בנוי ובני ביתיה

32 עיין "מצוות הבית" לר' י' ד' עפשטיין (ניו יורק, תשכ"ו), שאסף ערך וסיכם מרבית ההלכות השייכות לתחומים אלה.

33 ב"ם, יש לציין כי ההלכה שאדם יכול לשחוט פסח בעבור בני ביתו ולמנות עליו מבלי שהם ייבנו אישית נאמרה רק ביחס לילדיו הקטנים, ואילו אשתו ובניו ובנותיו הגדולים חייבים להימנות ככל אדם זה. ולא עוד, אלא שאף לגבי קטנים קיימת שאלה האם דין זה הוא מדאורייתא או מדרבנן; עיין נדרים, לו ע"א; פסחים, פה ע"א, ובתוספות שם ושם, וב"חידושי רבנו חיים הלוי על הרמב"ם, פ"ה הל' קרבן פסח הל' ז. ועם זאת, ברור שמן הסתם הקרבת הפסח ואכילתו מתבססת על מיבנה המשפחה.

34 פ"ז הל' יום טוב הל' יז.

35 דברים יב, ז. והשווה שם יב, יז—יח ר"ד, כו.

3' שבת, כא ע"ב. האופי המשפחתי מובלט מן העובדה שכל אחד מבני הבית (שהוא, מן הסתם, בן משפחה ולא סתם דייר) יכול לפטור את הבית כולו. וכבר כתב הראב"י (הלכות חנוכה, סי' תתמג) שאף לדעת הבה"ג שאין נשים מוציאות אנשים בקריאת המגילה, מכל מקום לגבי נר חנוכה "אשה ודאי מדליקה ומפקא נמי לגברא", וכן משתמע לכאורה מסוגיית אכסניא (שבת, כג ע"א), אם כי הראב"י עצמו בהלכות מגילה (סי' תקסט) נסתפק אם יש להשוות נר חנוכה למקרא מגילה לדעת הבה"ג. מעין זה, אף מצאנו שהמחבר פסק להלכה שאין קטן מוציא גדול במגילה (או"ח, סי' תרפ"ט ס"ב); ומסתימת דבריו ברור כי מדובר אף בקטן שהגיע לחינוך, ושלא כדעת רבי יהודה (מגילה, יט ע"ב) ו"בעל העיטור" ("עשרת הדברות", הל' מגילה, עמ' 226 בהצ' ר' מאיר יונת) הפוסק כמותו. ועם זאת, לגבי נר חנוכה הביא שתי דעות לגבי הדלקת קטן שהגיע לחינוך בעבור הבית כולו ולא הכריע בדבר (או"ח, סי' תרעה, ס"ג). וכבר נתקשה ה"מגן אברהם" (סי' תרפ"ט, ס"ק ה) בזה, אך לכאורה הדבר פשוט שלגבי מגילה כל אחד חייב אישית אלא שהשני מוציאו מדין שומע כעונה, ואילו חיוב נר חנוכה רובץ על הבית כיחידה וכל

המשפחה בהלכה

וקרי' לה קומיהוון".³⁷ ואמנם לדעת הרמב"ן, שראה את קריאת המגילה מעוגנת בזכירת עמלק, יתכן שיש לדבר שורש מן התורה, שהרי בין היתר הוא מגדיר חובת הזכירה ש"נספר זה לבנינו ולדורותינו לומר להם כך עשה לנו הרשע".³⁸ וכאן שוב הקבלה ל"והגדת לבנך" העומד במרכז מצוות סיפור יציאת מצרים, וה' משמש משתית הלכתית לסדר המשפחתי, שטופח באומה. ומ"והגדת לבנך" ל"ושננתם לבניך". כאן אנו עומדים לפני פעולה יסודית ומרכזית למדי — מן המרכזיות ביותר בעולמו של היהודי. חשיבותה כפולה. מצד אחד, היא כרוכה במצוות תלמוד תורה. העשרת ידיעת התורה, הרחבת הבנתה, העמקת אהבתה — בקי צור, הקנאת התורה לבן, על כל מ"ח הדרכים שבהם התורה נקנית, כל זה מתקיים במסגרת ללמוד וללמד, כשהחובה היא לגדל את הבן כבן תורה. מגמה זו כשלעצמה, כפעולה המכוונת אליו כיחיד, היא בעלת ערך עצום במחשבת היהדות. אך ל"ושננתם לבניך" יש גם פן שני. זאת צומת הדרכים בתהליך המסורה. שכן, שאיפתו של היהודי וחובתו הבסיסית היא למסור לדורות הבאים את שקיבל מקודמיו. שאיפה זו מתגשמת אמנם באמצעות תלמוד תורה, אך היא גם משימה כשלעצמה. מבחינה מעשית מתייחסת אף היא לפרט, אך היקפה כלל ישראלי ומחייב את העם היהודי כולו. אין ספק, למשל, שאף האשה, הפטורה ממצוות תלמוד תורה במובנה המצומצם, חייבת במסורה ומצויות ללמוד וללמד, להדריך ולחנך, ככל שהדבר חיוני להענקת מורשת לדורות הבאים.³⁸

שיצר אחד מבניו הפצא של נר חנוכה — אשר, לדעת המחבר, אולי יכול להיווצר אף על ידי קטן — יצא הבית כולו ידי חובה. ובמידה שמבחינה מציאותית ניתן להסתם להשוות כאן בית ומשפחה — אם כי, כמובן, מנקודה עיונית צרופה, לא נשתנה כאן הלכה לגבי משפחה ממש — הרי שר חנוכה שייך למערכת דינים הכרוכים במשפחה.

מגילה, פ"ב ה"ה.

רמב"ן עה"ת, דברים כה, יז.

הדבר הלא עולה במירור מדברי הרמב"ן שמנה שיכחת נעמד הר סיני — הווה אומר, המסורה — כלא תעשה מיוחד: "שמנענו שלא נשכח מעמד הר סיני ולא נסור אותו מדעתנו אבל יהיה עינינו ולבנו שם כל הימים... והוא יסוד גדול בתורה והוא המניעה הבאה לנו בפסוק פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך והזהיר מן יסורו מן הלב מהודיעם לבנים ולבני בנים לדורות עולם ואל תטעה בזה מפני דרשם בפירקא קמא דקידושין (ל ע"א) לבניך ולבני בניך בלימוד התורה לבני בנים כי לימוד אמונת התורה הוא הלימוד בתורה" (הוספות למניין מצוות ל"ה, בטה"מ להרמב"ם, מצוה ב; ועיין גם פירושו על התורה, דברים ו, ט). ודאי שהלאו הזה, ככל לאוויך שבתורה, חל אף על נשים; וכמו כן, חיוב "הלימוד בתורה... ושעתיקו זה מדור

הרב ד"ר א' ליכטנשטיין

משמעותו הכפולה של מעשה "ושננתם לבניך" מקנה לו ערך עליון בהשקפת היהדות; והעובדה שבשנים כתיקון הוא מתרכז בבית היהודי מעניקה לכאורה ממילא למשפחה מעמד ותפקיד מרכזי. מסקנה זו אין בידי ואף אינני רוצה להכחיש. אדרבה, יש להדגיש את הקשר של הורה-ומורה ועד כמה רצוי ששני יחסי המרות היסודיים שביהדות (פרט, כמובן, לקבלת עול מלכות שמים) יתמזגו במסגרת אחת: זיקת אברב לבן-תלמיד. אך במקביל יש לקבוע, שאם כי ודאי כי נקודה זו מגבילה את העמדה שגובשה לעיל, אין היא מערערת אותה.

וכאן מבקש אני לציין שלוש הערות. ראשית, מצוות "ושננתם לבניך" אף כי היא מתייחסת במקרה הראשון לאב ובנו, אינה מוגדרת על פי ההלכה כמצווה משפחתית ממש: "ולא בנו ובן בנו בלבד, אלא מצוה על כל חכם וחכם מישראל ללמד את כל התלמידי דים: אף על פי שאינן בניו, שנאמר 'ושננתם לבניך' מפי השמועה למדן — בניך אלו תלמידך, שהתלמידים קרויין בנים, שנאמר: 'ויצאו בני הנביאים'. אם כן למה נצטווה על בנו ועל בן בנו? להקדים בנו לבן בנו ובן בנו לבן חברו".⁴⁰ שנית, המצווה אינה חלה על המשפחה כולה, אלא רובצת על האב או, ביחס לחובת מסורה הכללית, על האם, כלפי הילד. במידה שהיא מוגדרת כפעולה מיוחדת כמו ההוראה, אין היא מקיפה את הבית כולו; ובמידה שהוא אמנם משתתף כיחידה, על ידי יצירה וקיום של מסגרת ואקלים, קשה לכנות את תרומתו זאת כפעולה ברורה שחונך ילד בביתו אינו מוגבל לספסל לימודי, אלא כולל פיתוח מושגים, ערכים, ורגשות אותם הוא יונק מקרקע ביתו ומתבסס מאוירתו. אך תהליך זה אינו מצטיין בביטויים מובהקים. הוא עולה מעצם החיים, מריקמת יחסי המשפחה, ואין לראות בו צד של פעילות משפחתית אלא תוצאה הנובעת מעצם קיומה ומן החיים בקירבה. שלישית, אף אם נביא תלמוד תורה בחשבון — והרי ברור שזה עניין שמשקלו עצום — אין לנו בסופו של דבר,

לדור לעולם" הנובע הימנו. דברי ריש לקיש (נזיר, כט ע"א) שרק אב חייב לחנך בנו במצוות, ואילו אם ובת אינן בכלל, לא נאמרו אלא ביחס לחובה ספציפית של חינוך בקיום מצוות כהלכתן; ואף על כך משמע מלשון הגמרא ש' יוחנן חולק; ועיין ב"אורח מישור" שם שהאריך בזה. אך במידה שחינוך בלימוד תורה ושמירת המצוות נחוץ כדי להגיע לכלל אמונה שורשית וקבלת עול מלכות שמים, ודאי שאף נשים בכלל מדין חיוב מסורה.

רמב"ם, פ"א הל' תלמוד תורה הל' ב. 40

המשפחה בהלכה

אוסף מרשים ומקיף של "מצוות משפחה". ההכללה הקודמת בעינה עומדת: כיחידת פעולה, אין המשפחה תופסת מקום מרכזי בהלכה.

אם יש ברצוננו לראות את המשפחה כתופעת יסוד בתפיסת ההלכה, יש לעבור מתחום הפעולה למישור הקיום, ממעשיה למה שהינה. במישור האכסיסטנציאלי, אף מבלי שתעמיד בפניה תביעה כלשהי, מכירה ההלכה במשפחה כחלק מן הנוף האנושי הבסיסי. הכרה זו משתקפת בהבלטה בשני דינים. האחד, וידוי כהן גדול ביום הכיפורים. בווידוי הראשון (ובסך הכל שלושה וידויים הם) מתוודה הכהן הגדול על עצמו ועל ביתו: "וכך היה אומר אנא השם עויתי פשעתי חטאתי לפניך אני וביתי"⁴¹. חז"ל אמנם הדגישו כי "ביתו זו אשתו"⁴² ומתוך כך פסלו לעבודת יום הכיפורים כהן שאין לו אשה. ברם, לכאורה מתייחס המונח למשפחה הגר-עינית כולה, ילדיו ואשתו. ואם ישנה כפרה מיוחדת למשפחת הכהן הגדול — ותהא אפילו, כפי שהסבירו התוספות⁴³ "מקר-פיא", עקיפה ואגבית ובלתי ישירה — הרי עצם העובדה הזאת משקפת מצב יסודי. ביתו הוא חטיבה אחת, שונה מן הכהן הגדול כשלעצמו מצד אחד, ומאחיו הכהנים מצד שני.

מצב זה, הוא אף משתיתה של הלכה שנייה, מצוות אבילות. החיובים באבילות מדאורייתא הם, פחות או יותר, המשפחה הגרעינית: ילדים, הורים, אחים ואחיות, ובני זוג. יש להבין שכאן דווקא המסגרת המצומצמת היא הקובעת, מפני שאין מדובר בסיווגו של אדם או באיתורו החברתי. כאן עוסקים במערכת, במכלול אכסיסטנציאלי שהתפורר. ממיבנה שלם נשמטה קורה, והאבל מבכה את העובדה שעצם מעצמיו, חלק מן המסגרת שאיחדה אותו עם הנפטר, התמוטט. במישור זה, אולי עוד יותר ממה שההלכה מחדשת תביעות, היא מכירה בעובדות קיימות וקיומיות, וקובעת עמדה על פיהן.

את ההכרה שמכירה ההלכה במשפחה כיחידת קיום טבעית וחברתית מרכזית ניתן לראות כמליאה, ובנדון זה אינני סבור כי מספר הדרישות המיוחדות המשתמעות הימנה מחלישות או

41 יומא, לה ע"ב.

42 שם, ב ע"א.

43 שם, נ ע"ב, ד"ה או.

הרב ד"ר א' ליכטנשטיין

מגבירות את תוקפה. עם זאת, אין להתעלם מן המסקנה שהגענו אליה לעיל. אין ההלכה מדגישה את המשפחה — ודאי לא את המשפחה הגרעינית — כיחידה של פעילות מירבית או כיחידה הנוקטת יוזמות נרחבות. עובדה זו עלולה לא רק להפגיע אלא אף להרתיע אותנו. אנחנו, כיהודים מסורתיים, נוטים קימעא, ואפילו שואפים, לראות את המשפחה ככוח חברתי חיובי, שיש להבליט את חשיבותו ומרכזיותו. ודווקא למשפחה הגרעינית אנו רגילים להעניק מעמד נכבד זה. אם בתקופות קדומות — כאשר, במסגרת חקלאית, תנודה ותאוצה היתה מועטת, נכדים השתלבו בבית הורים וזקנים, ומשפחות נאחזו במקום אחד במשך דורי דורות — בלטה המשפחה המורחבת והמקיפה, הרי שמאז המהפיכה התעשייתית צועדת המשפחה הגרעינית בראש. גידול הניידות, גיוון התעסוקה, פיזור בני הבית לכל קצווי ארץ בפנותם אחרי הגשמת שאיפות אישיות וקרייריסטיות שונות, כולם יצרו מצב שבו לא פעם אין דודנים מכירים אחד את השני, ואדם יודע בקושי את שם אבי סבו. בנסיבות אלה, נשאר רק הבית הגרעיני כמבצר של מימסד המשפחתי. אין לתמוה אם כן מפני החשש שהמעטת חשיבותו ההלכתית עלולה למוטט את מושג המשפחה בכללותו.

הסכנה אמנם קיימת — ברם, המסקנה אינה זזה ממקומה. ויש להוסיף שהשלכותיה לגבי מעמד המשפחה כיום אינן אך ורק שליליות. אם באנו להעריך את מקומה כיום בחברה הכללית ולהשוותו למצב ששרר במאה האחרונה — אולי, אפילו בדור האחרון — אין ספק שחלה ירידה משמעותית. בכוח המשפחה ובהשפעתה על בניה. בארצות שעברו מהפיכה ממש, הדבר, כמובן, בולט ביותר. כך, דרך משל, אירע בסין בעקבות המעבר מאורח חיים שמרני אשר, לאור תורת קונפוציוס, העניק למשפחה (אפילו למורחבת) סמכות מרכזית, לחברה קומוניסטית, בה מעוגן האדם בזיקתו למסגרת המדינה הכללית והקשרים לעברו הקרוב והרחוק הינם יחסית רופפים למדי. אך גם באזורים אשר ידעו יותר המשכיות, חל שינוי מרחיק לכת. כלום ניתן להשוות את המשפחה הממוצעת בפרוסיה של ביסמארק למשפחה דהאיזנא? כמובן, לא בכל מקום היה מעמד ראש המשפחה כה תקיף כמו בגרמניה. אך גם בארצות "ליברליות" כאנגליה וצרפת השינוי די מורגש. ובבחינת "ווי עם קריסלט זיך אזוי אידלט זיך", ברור שתופעה זו לא פסחה אף על עולמנו היהודי.

המשפחה בהלכה

אין ספק וקרוב הדבר, שיהודי מסורתי יגיב בצער על התופעה. ובמושכל ראשון, דומה שהוא אף חייב להצטער. חז"ל הלא הפליגו כל כך בחשיבות של כיבוד אב ואם ומוראם. הם הישוו אותם לכבוד ולמורא המקום, הדגישו מתן שכרם בזה ובבא, והעמידו דרישות הלכתיות כל כך חמורות עד שרב יוחנן, באחת ההתבטאויות המזעזעות ביותר בדברי חז"ל, הצהיר, "אשרי מי שלא חמאן".⁴⁴ ועם זאת, הריני אנוס להדגיש כי בירידת ה"משפחתיות" יש גם מן החיוב; שכן לתהליך זה שני מרכיבים. בחלקו הוא משקף — בעולם המערבי לפחות — התפוררות משמעת כללית, כשהנכונות להתרסן ולבטל רצון עצמי מפני רצון אחרים מידרדרת והולכת. בעוד אפלטון בשעתו מתח ביקורת על מימסד המשפחה, מפני שאין מסגרתה מספיק ממושמעת, הצעיר המודרני נוטה לראותה כמפריזה בתביעות ובהגבלות — ובזה איננו מעוניין. על אספקט זה, הנעוץ במידה רבה בפשיון החילוניות וניתוק המורסד ממערכת טראנסצנדנטאלית, אמנם ניתן להצטער. אך ירידת ה"משפחתיות" בזמננו באה גם כתגובה על הפרזה בערכה בתקופה הקודמת; ועל זה יש בהחלט לברך. הדגשת המשפחה במאה התשע עשרה גבלה כמעט בהאלהה. סביבה התלכד מיתוס מפותח ופולחן ענף (קוראי "חנוך ארדן" של טניסון יזכרו אותה היטב). מצד אחד, תמונה אידיאלית של המשפחה האידיאלית, כשזיו של חינוך מלאכי פרוש על פני כל אחד מחבריה. מצד שני, פעילות מסועפת בצוותא, מתפילה ב"ספסל המשפחתי" ועד להקראת הרומאנים הויקטוריאניים המגוונים שנועדו לענות על דרישות איש ואיש: פוליטיקה לאב, רומאנטיקה לאם ולבת, ונימת אוונטורה לחיך הבן. הכל טוב ויפה — אך בסך הכל, דחיקת רגלי השכינה. אין כאן נקודה שאפשר למתוח עליה ביקורת — אך חוסר הפרספקטיבה הכללית הריהו עיוות חמור. ועיוות זה הוא בעל משמעות דתית מובהקת. "כיון דאביק בה טובא" — אמרו חז"ל, "כמינות דמיא"⁴⁵ — ואפילו ביחס לערכים החיוביים ביותר. קשה לאדם בעל תודעה מסורתית להזהות נפשית עם ההתקפה הנוקבת נגד המשפחה, הוויקטוריאנית הבוקעת ועולה מדפי "אורח כל בשר" של בוטלר. אך אין ספק שהמימסד שביקר היה טעון איזון. כפר-

44 קידושין, לא ע"ב; ועיין שם כל הסוגיא, ל ע"ב—לא ע"ב.

45 עיין סנהדרין, סז ע"ב.

הרב ד"ר א' ליכטנשטיין

פרזה לדברי רבי חנינא⁴⁶ "ניתן לומר: "אין עוד מלבדו — ואפילו המשפחה".

ובכן, אף כשאנו עומדים נדהמים נוכח הידרדרות המשפחה בימינו, חייבים אנו להגיב על כך באיזון ובתבונה. אין לשאוף אך ורק לשיבה עיוורת למיבנה הבית של המאה הקודמת — וזאת, לא רק משום שאין הדבר בהישג יד אלא אף מפני שהתנאים, עד כמה שאנו אולי מעדיפים אותם על אותם ששוררים כיום, היו רחוקים מלהיות אידיאליים. מצד אחד, רווחה, כאמור, סכנה דתית. תמונת "אשתך כגפן פריה בירכתי ביתך, בניך כשתלי זיתים סביב לשלחנך" הפכה לא מעט לצלם בהיכל. ומצד שני, סכנה מוסרית ואנושית כשהפרזה בדרישות המשפחה הביאה לא רק לריסון הפקרות כמבוקש, אלא אף לקיפוח התפתחות בניה. כל מאמץ "להחזיר עטרה ליושנה" חייב לחתור לשיפור שיהיה מוצע לסיכור נים אלה וישתדל להתגבר עליהם.

בעיקר, עלינו להיות כנים עם עצמנו ועם ילדינו. אם באנו להעמיס עליהם פעילות ומשמעת משפחתית נרחבת, נברר האם הן אמנם מעוררות בתוכן ההלכה ורוחה, או האם שאיפה לרודנות, הפוקדת הורים דתיים כעמיתיהם החילוניים, מדברת מתוך גרונו. אפילו נניח כי מצוות כיבוד אב ואם מחייבת משמעת אף בתחומים שאינם נוגעים ישירות לשירות אינטרסים של ההורים — בנקודה זו נחלקו הראשונים⁴⁷ — עדיין יש לבדוק בכל מקרה אם יש לייעץ הטלת מרות מצד ההורים מבחינה פסיכולוגית, והאם היא מוצדקת מבחינה מוסרית. ציבור חייב לציית למלך; אך מלך המטיל אימה על הציבור שלא לשם שמים אין לו חלק לעולם הבא. משפחתיות כשלעצמה יכולה להיות כוח חיובי עד מאד, ואני חייב להודות כי לי אישית יש נטיות חזקות מאד לכיוון זה, אך בתנאי שנשמור על הפרספקטיבה הנכונה. הכרה בעובדה שההלכה אמנם לא היביתה בדרישות בתחום זה משאירה פתח לגמישות חיונית במישור עדין ורגיש. אי לכך, היא תובעת מאתנו ליצור, כל אחד ואחת בביתו, אווירה בה נוכל להשתית פעילות משפחתית על יסודות של רצון ובחירה, במקום להישען על אדני כפייה

46 עבודה זרה, יז ע"א.

47 עיין בדברי ר' י' פ' פערלא ב"ספר המצות לרס"ג, ח"א, עמ' ק—קג, שליקט וסיכם דברי הראשונים בנידון.

המשפחה בהלכה

משמעתית. גישה זו תובעת מאמץ יותר נמרץ; אך, למי שמוכן להתמודד עם האתגר, היא גם מבשרת תוצאות יותר טובות. אקווה, לבסוף, שלא חלה אי הבנה בדברי או ברוח שבה הם נאמרו. אם נטייתי למעט מקום המשפחה בהלכה, אין בכך משום זלזול בערכה העילאי כיחידה החברתית הבסיסית. משפחה סדירה היא המסגרת האופטימאלית לחיי מין בקדושה; היא תורמת תרומה נשגבה לחינוך הדור הצעיר; היא יוצרת תנאים המדרבנים קידום החברה כולה; היא לא רק מרסנת הפקרות אלא אף מעמיקה השתרשות אורגאנית — כל אלה אני רואה כאכסיומה. אני משוכנע כי מבחינה מוסרית כללית — שכבר לא לדבר על הצד ההלכתי הטהור — היא עולה על כל תחליף; והריני מזדהה לחלוטין עם דברי קריסטופר דאסון: "המשפחה אינה פרי התרבות. היתה, כפי שמלינובסקי מוכיח, נקודת המוצא לכל התארגנות אנושית ועריסת התרבות בצמיחתה". ... המשפחה הפטריארכלית ... הופכת להיות היסוד הדינאמי שבחברה ומקור כל המשכיות חברתית".⁴⁸ לא פחות מכל אדם אחר, הנני עומד מזועזע לנוכח ההידרדרות העצומה שחלה בשנים האחרונות במערב מד המשפחה בארצות "נאורות", ואני נחרד לסכנה הנשקפת בהן לעצם המשך קיומה כבריח התיכון של החברה האנושית. וקל וחומר שהגקודה היהודית הספציפית מטרידה אותי. העלייה התלולה במקרי גירושין בין יהודים המתחתנים בזמן האחרון בארצות הברית, אשר כבר הגיעה לעשרים וחמישה אחוז, מדאיגה כל אחד מאתנו, וזאת מתוך רגישות לסכנה הלאומית ולטראגדיה האישית גם יחד. פה ושם, אף צצה השאיפה לכל מיני ניסויים חדישים גם ישנים בתוך מחננו — אני מכיר רבנים שמגיעות אליהם שאלות בהלכות נידה מזוגות המתגוררים יחד ללא חופה וקידושין — ואף זה טורד את מנוחתי. אך עם זאת, הדגשתי פן אחר של נושאנו, מתוך הנחה שלפחות לגבי הציבור העשוי לקרוא טורים אלה, כל זה בגדר מוסכמות יסוד; ציבור שאין צורך להסביר לו כי ההלכה אמנם תובעת שיהודים יחיו כמשפחות — במובן משפטי ולא רק ביולוגי — ומניחה שהם נוהגים כך. נקווה שלפחות בעולם היהודי בטוח מקום המשפחה הגרעינית

Christopher Dawson, *The Dynamics of World History*, ed. John J. Mulloy 48 (New York: Mentor, 1962), pp. 160–161 (בתרגומי).

הרב ד"ר א' ליכטנשטיין

לעמוד הימיני שלה; ואם כל התפתחויות שונות — התנועה הקיבוצית, לדוגמא — עלולות להשפיע הרבה על היקף השפעתה, נקווה שמקום המימסד עצמו כמסגרת אנושית ומוסרית לחיי הורים וילדים אינו עומד בסימן שאלה. ומכאן שאני מתיר לעצמי לעמוד דווקא על המעטה יחסית במרכזיות המשפחה ובפעולה המשותפת המתחייבת הימנה לאור ההלכה. במישור זה כמו בנושאים אחרים, תגובתנו על תופעות המערערות השקפת עולמנו ומיבנהו חייבת להיות נבונה ומאוזנת; נטולת סילוף ובהלה ומושגת על הבהרת עקרונות התורה ומוסרה, ללא בריחה אוטומטית לקיצוניות הפוכה. רק מי שמכיר כי מקום המשפחה בהלכה איתן, יכול בשקט לעורר ספיקות באשר להיקף של השלכותיו. אין לנו ערובה טובה לקיום טיב חיינו מאהלי יעקב ומשכנות ישראל. אך אל נא נעניק להם בשם ההלכה מעמד וסמכות הלכתית שאינה מעוגנת ומעורה בה; ואל נשכח, שוב, שאף עליהם נחרץ: "אין עוד מלבדו — ואפילו המשפחה".